

ENSV MINISTRITE NÕUKOGU RIIKLIK EHTUSKOMITEE
KULTUURIMÄLESTISTE RIIKLIK PROJEKTEERIMISE INSTITUUT

OBJEKTI AADRESS: Tartu linn, Ülikooli t.

OBJEKT: Jaani kirik-kontserdisaal

TELLIJA: Tartu Linna RSN TK Kommunaalmajanduse osakond

TÖÖ № 85091

1984.-85.a. uurimistööde aruanne

KÕIDE I I

Peaarhitekt

H. Toss

Osak. juhataja

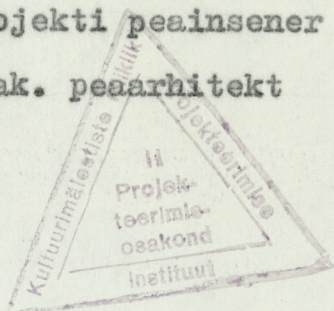
L. Paiken

Projekti peainsener

J. Kulasalu

Osak. peaarhitekt

K. Aluve

2

Töö koostamisest võttis osa

grupijuht

K. Altoa

/K. Altoa/

Tartu Jaani kiriku kõrgseina eeskujudest

Eesti küllaltki rikka arhitektuuripärandi seas kuulub eriline koht Tartu Jaani kirikule. Tegemist pole üksnes lokaalsetes mastaa-pides olulise rajatise - vaieldamatult on ta unikaalne nähtus kogu Põhja-Euroopa tellisgootikas. Erakordne on ta ennekõike kahel põhjusel. Esmalt tema skulpturaalne dekoor nii oma kvantiteedi kui ka kvaliteediga: praeguse uurimisseisu juures me ei tea kogu Euroopa keskaegses kunstis ühtki rajatist, kus esineks hiivõrd arvukalt ja nii kõrgetasemelist terrakotaskulptuuri. Teiseks on tähelepanuväärne Jaani kiriku pikihoone kõrgseinte kompositsioon.

Käesolevas aruandes on püütud vaadelda kõrgseinte kujunduse võimalikku päritolu. Põhiosa kirjandusest, millele alljärgnev käsitus tugineb, on läbi töötatud Ermitaazi ja Saltõkov-Stsedrini nim. raamatukpgus 1984. a. Leningradis komandeeringus olles. Täiendavat teavet lisandus Puškini-nim. Kujutava Kunsti Muuseumi raamatukogust Moskvas 1985. a., (sõidu sinna võimaldas Ehitustööstuse TTÜ), TA Arheoloogia Instituudi Leningradi osakonnast-materjali vahendamise eest tänus A. Kirpitsnikovile- ja RVA kaudu.

* * *

Jaani kiriku arhitektuur interjööri osas kerkis tõsiselt päevakorrale alles pärast Teist Maailmasõda. Kuni selle ajani olid kesk-aegsed sõlmed korduvalt ümber ehitatud ja rekonstrueeritud ruumis kaetud hilisema krohvikihiga, mistõttu autentne informatsioon alg-lahenduse kohta oli kättesaadamatu. Seetõttu käesolevaga meid huvitavat probleemi sõjajärelsetes ja-aegsetes käsitlustes ei kohtagi. 1944. a. vabastuslahingutes kirik süttis. Põlemisel varises seintelt krohv ning alles nüüd avanes uurijail juurdepääs keskaegsele ehitus-kehandile. Esimese tutvuse kirikust avaldas prof. Voldemar Vaga 1960. aastal; põhiliselt samu seisukohti esitab ta ka hilisemates ülevaate-¹teteostes. Põhiuurijaks kõnesoleval objektil on seni olnud Olev, Prints, kelle 1950. aastate keskpaiku alustatud tööde tulemused võtab kokku käsikirjaline "Tartu endise Jaani kiriku lõpetamata uurimistööde lõpparuanne"². Kirikut ja selle üksikuid aspekte on tutvustanud Villem Raam³.

Meenutame lühidalt Jaani kiriku keskloovi seina kujundust. Selle alumise tsooni moodustavad saledad neljakandilised piilarid,

mis nurkadel on kanditud pülvöödiga. Keset piilareid on paiknenud seisvad ja istuvad figuurid baldahiinide all-tänapäevaks on need täielikult maha raiutud. Üksnes tellisplokkide kannad viitavad skulptuuride omaaegsele olemasolule⁴. Nimetatud skulptuuride kohalt algasid ümarturbad, ulatudes skulptuseeritud talumkapiteelideni. Kapiteelide eenduvatele konsoolidele on toetunud järgmine rida figuure baldahiinide all-seebord istuvaid (taas täielikult maha raiutud, mille kohal turbad on jätkunud kuni võlvkonsoolideni).

Arkaadidest mõneti kõrgemal kulgeb horisontaalne neliksiirustes paiknev peadefriis, analoogne kiriku välisküljel külglöövi seinte ülaosas ja tornitahkudel paiknevaga. Friisi kohal on olnud teinegi horisontaalne aktsent-profileeritud simss. Selle ja valgniku vahel paikneb aga pseudotrifoorium, mille moodustab kolm teravkaarset, pülvöödiga raamistatud niisi igas võlvikus. Trifooriumitsooni markeerimine on üldse suhteliselt harv nähe Põhja-Euroopas ning Vana-Liivimaaal kohtame seda ainult veel Tartu toomkirikus. Ent erandlikuks muudab Tartu Jaani kiriku asjaolu, et trifooriumipetikud pole tühjad, vaid seal paiknevad samuti skulptuurid: igas võlvikus kolm, neist keskmine figuur en face on krooni ja tseptriga. Figuuridel keskajale traditsioonilised atribuudid puuduvad: kõigil on käes tekstilindid, mille maalitud kirjad on aga hävinud-nii peame vähemalt esialgu loobuma nende identifitseerimisest.

Skulptureeritud pseudotrifoorium ongi kõige unikaalsem element kirjeldatud kõrgseina juures. Nii V. Vaga kui ka O. Prints on seisukohal, et tegemist on ainulaadse nähtusega maailma gootikas⁵. Küll lahnevad arvamused meistrite päritolu kohta. V. Vaga väidab, et tegemist on kohaliku, Tartus kujunenud koolkonnaga, mille meistrid on hästi tutvunud mitte üksnes Saksamaa, vaid ka Prantsusmaa arhitektuuriga⁶. Nimetatud teesi kohta leiab O. Prints, "et see on suurim viga, mida saab antud küsimuses teha"⁷. Tema veendumuse kohaselt on kiriku ehitusmeister tugevasti mõjustatud prantsuse gootikast: pole isegi võimatu, et ta oli sünnilt prantslane. Vahendajana Tartu ja Prantsusmaa vahel oletab ta Lüübekit⁷. O. Prints näeb Tartu Jaani kirikul ka konkreetset eeskuju: Pariisi Notre Dame'i kattedraali läänefassaadi, eriti selle lõunapoolset sektsiooni. Portaalidele vastaksid Jaani kirikus arkaadid, portaalidevahelistel pilastritel paiknevad skulptuurid-piilariskulptuuridele, kuningate galerii pseudotrifooriumile ning pikihoone lääneaknad vastaksid valgnikule⁸. Mõningane kokkulangevus siin tõesti on-eriti kui mõlemat objekti graafiliselt kujutada. Siiski tundub küsitavana mingi kompositsiooniskeemi mehhaaniline ülekandmine teise

konteksti (võrdluseks-me ei seosta näiteks romaani eksterjöörü kääbusgaleriid trifooriumiga, ehkki üldkujud on üpris sarnased). Mõjutusi ja eeskujusid tuleks otsida eelkõige siiski gooti kirikute kõrgseina kujunduse repertuaarist.

Kas Jaani kiriku skulptureeritud pseudotrifoorium on ikka ainus kogu gootikas? Selgub, et siiski päris mitte. Seda lahendust on kasutatud- ehkki küllaltki kitsalt- 14. sajandi inglise gootikas. Peame silmas esmajoones Wellsi katedraali koori idaosa, kus arkaadide ja valgmiku -ka idaseina ülaosa täidab suur ehisraamistikuga akenvahelises tsoonis on nišid, kus algselt on paiknenud skulptuurid⁹. (Praegu näeme viimaseid üksnes koori idaseinal, ent needki on uued-paigaldatud pärast I Maailmasõda)¹⁰. Wellsi trifooriumiskulptuuride eeskujuks olid oletatamisi saareriigi hauaehitised¹¹. Viimaste küllaltki levinud motiiviks on nišides paiknevate leinajate figuuriread. Vanimad sellised ulatuvad tagasi 13. sajandisse (näit. Herefordis 1282-84), eriti kohtab neid aga 14. saj. II veerandil¹². Wellsi koori idaosa on valminud 14. saj. 30.-40. aastail¹³. Kõnesolev motiiv on ka Inglismaa arhitektuuris küllaltki unikaalne ning uurijad nimetavad Wellsi kõrval üksnes Ottery Maarja kirikut (1337-42).¹⁴ Ka seal on trifooriumitsoonis baldahiinidega nišid, kus algselt on leitud skulptuurid-tänapäevaks on nee jällegi hävinenud. Kolmandana tuleks siis lisada pärast 1322. a. varisemist ehitatud Ely katedraali oktagoonne nelitistorn (valminud 30.-40. aastail)¹⁵, kus arkaadide ja valgmiku vaheline seinatsoon on taas liigendatud figuuridega. Motiivi kohtame üksikutel juhtudel hiljemgi-näiteks Londoni Westminster Abbey' Henry VII kabelis (1503-1519).

Ükski nimetatud näidetest pole otsene vaste Tartu Jaani kiriku pseudotrifooriumile-detailides on need küllaltki erinevad. Ühine on aga üldse trifooriumitsooni skulptureerimine, millele teistes piirkondades ei tea analoogia näiteid olevat. Paratamatult kerkib oletus, et Tartu Jaani kirikut püstitanud meister on lähtunud inglise gootika vastavatest eeskujudest.

Jaani kiriku kõrgseinal on veel üks spetsiifiline joon. Reegli-na paikneb trifoorium arkaadide ja kilpkaarte vahelises tsoonis, tähendab-kesklöövi võlvikandadest madalamal. Siin aga algab pseudotrifoorium võlvikapiteelide kõrguselt, olles seega paigutatud traditsioonilisse valgmiku tsooni¹⁶. Taas osutab sellele esmakordselt O. Prints¹⁷, küll ei suuda ta leida põhjust, miks nii talitati. Esitame siinjuures ühe oletuse. Erinevalt senistest uurijatest¹⁸ oletame, et kirikut ei ehitatud kogu aeg basiilikana, vaid vähemalt võidukaa-

re ja piilaritr püstitamisel kavandati kodakirikut ning allea pärast nende ehitusosade valmimist otsustati basiilika kasuks¹⁹. Sellises situatsioonis nn. klassikalise kolmetsonaalse seina ehitamisel kujunenuks kesklööv praegusest märksa kõrgemaks, mis oluaks aga disproportsionaalne juba eksisteeriva võidukaare suhtes. Samuti võis tekkida kahtlus olemasolevate ehotusaluste (puitparv ja vundamendid) kandevõime suhtes. Ruumi üldkõrguse vähendamiseks püüti valgikku ja pseudotrifooriumi kokku sulatada. Õeldu on hüpotees, mille lõplikuks tõestuseks on vaja veel täiendavaid uuringuid. Märgime aga, et trifooriumi ja valgikutsooni osalist kokkulangemist-tähendab, võlvikapiteelide ulatumist trifooriumitsooni-kohtame mõnel juhul jälle inglise gootikas-näiteks Lincolni katetraalis.

Ühtlasi tuleks osutada skulptuurpeadele, mida Jaani kirikus on olnud umbes viissada. Motiiv pole Vana-Liivimaal mujalgi tundmatu (näiteks Pühalepa, Türi, Põltsamaa ja Cèsise kirikutes), ent massilisusega on Jaani kirik täielik erand. Inglise väite kohaselt on peaskulptuuride arvukus just saareriigi arhitektuurile omane joon²⁰.

Tekib küsimus, kas esitatud hüpotees Jaani kiriku eeskujudest pole liiga fantastiline-pole ju seni isegi oletatamisi pakutud, et meie keskaegne arhitektuur võiks omada puutepunkte Inglismaaga. Teame küll Inglise romaania ja sellele eelnenud kunstistiilide ~~Ränk~~ ekspansiooni Põhja-Euroopas, kuid saareriigi gootika näib olevat vägagi isoleeritud ning mõjutuste puhul olevat pigem saaja kui andja rollis. Siiski on viimase poolsajandi kunstikirjanduses nii mõnigi kord osutatud juhtudele, kus Inglismaa esineb just mõjutaja osas. Juba 1930. a. ilmunud Põhja-Saksa telliskirikute ülevaates viitab W. Burmeister paaril korral inglise poolsetele eeskujudele²¹. Edasi tuleb nimetada Preisi alade tähtvõlve. Nagu näitab C.-H. Clasen, on see võlvitüüp jõudnud sinna Inglismaalt, põhiliseks vahendajaks Pelplini tsistertslaste klooster (vähemalt koori külglöövid valminud 1924. aastaks)²². Järgnevalt kuulub siia ritta Rostocki Jakobi kirik, mis kannatas II Maailmasõjas ja lammutati 1956. a. Erandlikult Läänemere piirkonnas oli selle 14. saj. keskpaiku valminud kiriku pikihoonel pseudotrifoorium, mis nii nagu mitmed muud motiivid pärinevad taas Albioni mailt²³. Loetelusse tuleb lisada ka Toruni Jakobi kirik (rajati 1309. a., valminud sama sajandi 40.-50. aastail), mille idafasseadi kompositsioon kordab Lincolni katetraali oma²⁴.

Tähelepanu on pälvinud ka Praha Svätý Viti (P. Vituse) katedraal. Selle kooriosa ehitamist jätkati 1353. või 1356. aastast Peter Parleri juhtimisel, kelle ajal 1385. a. koor pühitseti. Peter Parleri poolt uuendusena kasutusele võetud võrkvõlvi eeskujuks on olnud inglise

vormid. Samuti pälvib tähelepanu trifoorium, mis hilisgootikale oma-
selt on aknastatud tagaseinaga. Erijooneks on siin aga trifoorium -
galerii külgedele paigutatud portreeskulptuurid - samuti Peter Parleri
töö, mis uurijate arvates on taas tagasiviidavad inglise eeskujudele²⁵.

Veel saab nimetada nn. Hansasaali 1349. a. rajatud Kölni raekojas,
mille baldahiinide all seisev figuuririda on väidetavasti taas seo-
tud Inglismaa prototüüpidele, sealhulgas ka skulptureeritud trifoori-
umitele²⁶.

Siinesitatu pole pelgalt loend Inglismaa mõjudest mandri-Euroo-
pa 14. sajandi arhitektuurile. Meile on oluline asjaolu, et kõigi nende
punktidega oli Vana-Liivimaa rohkem või vähem kontaktis. Siin on Sak-
sa ordu mõjupiirkond-Preisimaa ja Torun, viimane kuulus muide Riia
peapiiskopkonda. Tihedad sidemed olid Läänemereäärse hansalinna Ros-
tockiga. On ju sedastatud ka Rostocki osa Riia Peetri kiriku puhul²⁷.
Parlerite koolkond tuleb jälle arvesse Tartu toomkiriku kooriosa pu-
hul-võimaliku kaudse vahendajana on nähtud Tartu piiskop Theoderich
Damerowi, Karl IV endist sekretäri²⁸. Nii pole põhimõtteliselt välis-
tatud, et Inglismaalt pärinevad ideed võisid Tartusse jõuda. Missugust
konkreetselt teed mõõda võisid need liikuda, pole võimalik öelda. Siin
võis olla ka vahendajaid - lisaks mainituile kasvõi näiteks Lüübek.
Aga ei tohi unustada, et Tartu kuulus juba 13. sajandil Hansa liitu,
kellel olid oma kontorid ka Londonis ja Norwichis. Kontaktivõimalused
võivad vahel olla küllaltki ootamatud - nii näiteks osutub, et juba nime-
tatud Theodorich Damerow 1363. aastal Pariisi ülikoolis õppides vali-
takse inglise natsiooni (sinna kuulusid ka sealsed sakslastest tuden-
gid) prokuraatoriks²⁹.

Lõpuks peame peatuma veel Tartu Jaani kiriku kesklöövi läänesei-
nal. Siin on kõrge teravkaarne ava ühendamas kesklöövi tornivõlvikuga.
Kaarava kohal suures petikus troonib õnnistav Kristus - nn. Majestas
Domini. Sellest madalamal paikneb kahel pool kitsamates nišsides kaks
istuvat figuuri. Veidi madalamal on kulgenud horisontaalne simss ja
neliksiirustes peadefriis - analoogne kõrgseinte omaga, ent teisel kõr-
gusel. Kaarava palendeid on samuti raamimas kaks paari figuure nišsi-
des. V. Vaga järgi on selline lääneseiina lahendus taas ainulaadne kogu
gootikas³⁰. O. Prints aga viitab ühele suurele eeskujule, mis toetab
Prantsuse mõjutuste versiooni - Rimsi katedraali pikihoone lääneseiina-
le, eriti just külglöövide osas³¹. Sarnasus on tõesti suur, ehkki on
ka mõned lahkevused (Reimsis on kogu seinapind kaetud skulptuuride-
ga, mis on paigutatud paarikaupa; arhivoltid ümbritsevad figuurid jälgi-
vad kumerdudes kaare kuju)³². Nii lähedaste lahenduste juures on juh-

- 4 Püülarifiguuride olemasolu selgitab P r i n t s, op. cit., lk. 57. V. Vaga käsitlustes need puuduvad.
- 5 V a g a, Ruumiprobleem, lk. 38; P r i n t s, op. cit., lk. 58.
- 6 V a g a, Ruumiprobleem, lk. 62
- 7 P r i n t s, op. cit., lk. 71 ja 94.
- 8 ibidem, lk. 74.
- 9 H. B o c k, Der Decorated Style. Untersuchungen zur englischen Kathedralarchitektur der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts. - Heidelberg'ger kunstgeschichtliche Abhandlungen NF Bd.6. Heidelberg 1962, lk. 81; J. B o n y, The English Decorated Style. Gothic Architecture Transformed 1250-1350. New York 1979, lk. 54.
- 10 F.P. H a r t o n, Wells Cathedral. London 1975, lk. 12.
- 11 B o n y, op. cit., lk. 57.
- 12 L. S t o n e, Sculpture in Britain: The Middle Ages. Harmondsworth 1972, oll. 111, 112, 118, 123.
- 123 1322.a. on seinad klaasimiseks valmis (C.Webb. Architecture in Britain: The Middle Ages. Harmondsworth 1956, lk. 137); hiljemalt 1345 on lõpetatud (N. P e v s n e r, The Buildings in England. North Somerset and Bristol. London 1958, lk. 279); ca 1335 (J. H a r v e y, A Portrait of English Cathedrals. London /1956/, lk. 80).
- 14 B o n y, op. cit., lk. 57. Ottery kiriku kohta : P. E d e n, Ottery St. Mary Church. - Archaeological Journal CXIV, 1957, lk. 163-165.
- 15 L. G r o d e c k i, Gothic Architecture. New York /1976/, lk. 229.
- 16 Muide, ka Tartu Toomkirikus pole tsonaalsus puhtalt välja peetud: seal ulatuvad trifooriumipetikute teravkaarsed osad kilpkaarte tsooni.
- 17 P r i n t s, op. cit., lk. 69 jj.

18 ibidem, lk. 5; V a g a, Ruumiprobleem, lk 61

19 K. A l t t o a, Tartu Jaeni kirik. 1984/85.a. uurimistöõde aruanne. Kd. I. Tallinn 1986. KrPI arhiiv

20 The habit of carving heads in every possible place all over the building is a particular English one. A. G a r d n e r, English Medieval sculpture. Cambridge 1951, lk. 103.

21. W. B u r m e i s t e r, Norddeutsche Backsteindome. Berlin 1930, lk. 25 ja 38.

22. K. H. C l a s e n, Deutsche Gewölbe der Spätgotik. Berlin 1961, lk. 32 jj.

23 R. S e d l m a i e r, St. Jakobi zu Rostock und die Kathedralgotik Englands. - Beiträge zur Geschichte der Stadt Rostock 22, 1941.

24 W.A. S t e i n k e, The Influence of English Decorated Style on the Continent: Saint James in Toruń and Lincoln Cathedral. - The Art Bulletin 1974, lk. 505-516.

25 H. B o c k, Der Beginn spätgotischer Architektur in Praga (Peter Parler) und die Beziehungen zu England. - Wallraf-Richartz Jahrbuch Bd. XXIII. Köln 1961, lkl . 191-210; R. H a u s s h e r r, Zu Auftrag, Programm und Büstenzyklus des Prager Domchores. - Zeitschrift für Kunstgeschichte. Bd. 34. 1971, H.1, lk. 30 jj.

26 W. G r o s s, Gotik und Spätgotik. Frankfurt am Main 1969, lk. 148.

27. V. V a g a, Die Petrikirche in Riga. - Konsthistorisk tidskrift XXXIX. 1970, nr. 3-4, lk. 144 jj.

28 K.H. C l a s e n, Grundlagen baltendeutscher Kunstgeschichte. Heinz Löffler zur 88 Gedenken. - Baltische Lande. Hrsg. v. A. Brackmann u. C. Engel. Bd. I. Leipzig 1939, lk. 462. Sama argumentatsioon, küll Clasenile viitamata, vt. V a g a, Ruumiprobleem, lk. 74.

29 B. J ä h n i g, Zur Persönlichkeit des Dorpater Bischofs Dietrich Damerow. - Beiträge zur Geschichte Westpreussens. Zeitschrift für

Pflege den Heimatkunde und Geschichte Westpreussens 6. Münster 1980, lk. 10-11. Sellele detailile tähelepanu juhtimise eest tänu Priit Raudkivile.

30 V a g a, Ruumiprobleem, lk. lk. 62. Arusaamatuks jääb, miks teisel autor kirjutab: "Otsustades jälgede põhjal, olid neis niisides terakotafiguurid" (B a a, Ila , lk. 42), samal ajal kui figuurid on in situ säilinud.

31 P r i n t s, op. cit., lk. 74 jj.

32 Reimsi katedraali läänesena kohta vt. H. K e l l e r, Zur inneren Eingangswand der Kathedrale von Reims. - Gedeknschrift Ernst Gall, München 1965, lk. 235 jj.

33 B o c k, Der Decorated Style, lké 111.

34 Siia võib lisada ka hävinud Tartu Maarja kiriku, kus valgmikuakende kõrval paiknevad nišid oli samuti kaudne meenutus trifooriumist. Vt. V. R e a m, Keskaegsete linnuste ja kirikute arengujooni Eestis. - Ehitus ja Arhitektuur nr. 1/2, 1985, lk. 26.

35 Muide, ka mõlema kiriku külglöövade toetus on sarnane, vt. K. A l t t o a, Tartu toomkiriku pikihoone kujunemisest. - Töid kunsti- teaduse ja -kriitika alalt 3. Tallinn 1980, lk. 93.

36 Zweites "Homburger Gespräch" vom 28. September - 1. Oktober 1980. Thema: "Kunst des Mittelalters in Nord- und Nordost-Europa - heute". Bad Homburg, s.a., lk. 202.

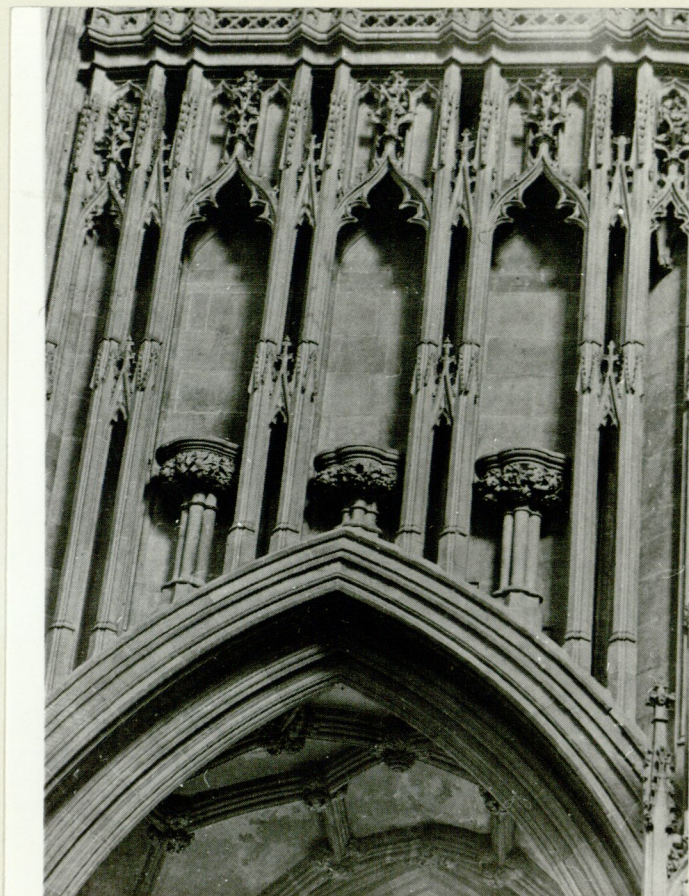
Kaur Alttoa

I l l u s t r a t s i o o n i d

- 1. Wellsi katedraali kooriooa. Grossi järgi.
- 2. Sama trifooriumitsooni detail. Bony järgi.
- 3. Ottery Maarja kirik. Bony järgi.
- 4. Ely katedraali nelitis. Grossi järgi.
- 5. Sama. A. Mitchell, Cathedrals of Europe. Feltham 1968 järgi.

O. Kelli reprod.

2

3

